

התפילה שבדממה / מאיר פרידמן

תפילה לאנושי, תפילה לא-לוהי

משל לאוצר שיש בו כמה חדרים כל חדר מהם מיוחד לדבר בפני עצמו; בחדר זה אבנים טובות ומרגליות, ובחדר זה כסף, ובחדר זה זהב, ובחדר זה מיני מאכל, ובחדר זה מיני משקה, ובחדר זה מיני מלבוש. וכשהאדם צריך מיני מאכל ואינו יודע אותו החדר שהמוזנות בתוכו, אפשר שימות ברעב והחדרים מלאים כל טוב... ועל דרך זה באמת השגת שמותיו הקדושים ית', יש שמות ממונים על התפילה והרחמים והסליחות, ומהם על הדמעה, מהם על הפגעים ועל הצרות, ומהם על המזונות והפרנסה ומהם על החיים ועל הרפואה, ומהם על שאלת בנים ובנות...

(שערי אורה ר' יוסף ג'יקטיליה, שער ראשון)

שהיה מלך אחד חכם גדול ועשה באחיזת עיניים חומות ומגדלים ושערים, וציווה שילכו אצלו דרך השערים והמגדלים. וציווה לפזר בכל שער ושער אוצרות המלך, ויש שהלך עד שער אחד ולקח ממנו ויש וכול'. עד שבנו ירדו התאמץ מאוד, שילך דווקא אצל אביו אז ראה שאין שום מחיצה מפסיק בינו ובין אביו, כי הכל היה אחיות עיניים. והנמשל מובן, שהקב"ה מסתתר בכמה לבושיין ומחיצות, וכידוע שהשם יתברך "מלוא כל הארץ כבודו" וכל תנועה ומחשבה הכל ממנו ית'.

(בן פורת יוסף, פרשת מקץ, עמ' ע')

נתנאל לדרברג, בתחילת ספרו "סוד הדעת" החוקר את חיי הבעש"ט ותורתו, משווה בין שני הסיפורים, הוא דן בסיפורו של הבעש"ט כתגובה או כפרפראזה על סיפורו של בעל ה"שערי אורה" ר' יוסף ג'יקטיליה.

תחילה אציג את שני סוגי התפילה שמוצעים בסיפורים.

בסיפור הראשון, ברובד הגלוי שלו ר"י ג'יקטיליה עוסק באופן שבו על האדם לדייק בתפילתו, זאת ע"י שימוש נכון בשמות הקב"ה, אבל ענייני בסיפור הזה הוא מטרת התפילה ולא אופייה. המטרה הזו היא התפילה במובנה הפשוט, העממי. כמו שכתב מאיר אריאל: "אדם צועק את שחסר לו, לא חסר לו- לא צועק". ישנו חוסר, ישנו קושי, ישנה צרה, מתוכם באה תפילה. זעקה הנובעת מתוך הצורך האנושי, זו התפילה אליה מתייחס בעל ה"שערי אורה".

בניגוד אליו בסיפור השני, הבעש"ט, איננו מעוניין בחדרים, לא אכפת לו מהם. תשוקתו היא אל המלך בלבד, שאר הבקשות, פרנסה, בריאות, לא משנות כרגע. אמנם, גם בסיפור זה וגם בסיפורים אחרים, העמידה מול א-לוהים מובילה לקבלת שפע, אך במעמד התפילה העיקר- לעמוד מול א-לוהים.

רצון ויכולת

התפיסה הדאיסטית⁴¹ מציגה עולם רוחני בו הא-ל שבשמים אמנם ברא את העולם, אך חדל מלהתערב בו ונתן לבריאה להתנהל לבדה. הא-ל מתעסק בשלו, והאדם מתעסק בשלו. אין אפשרות ואין סיבה להתפלל, או להתייחס בצורה כלשהי לא-לוהים. ע"פ תפיסת עולם זו מקומו של האדם מתגמד. המשמעות של הקיום האנושי המרוחק מא-לוהים מתרוקן, שכן הא-ל העליון עומד אי שם למעלה ואין לו שום נגיעה במציאות. מפרספקטיבה זו, קיומו של האדם מושפל, אין לו כל אפשרות להגיע למפגש עם הא-לוהי. במרכז חייו של אדם שחי ע"פ תפיסת עולם זו ישנו ייאוש מאותו מפגש, או אדישות כלפיו.

בניגוד חריף לתפיסה זו בא המשל של המגיד ממעזריטש.

...צמצם ה' יתברך כביכול את בהירותו כדמיון אב המצמצם את שכלו ומדבר דברי קטנות בשביל בנו הקטן. וגם כל מדות מעשה נערות נולדים בהאב, שאוהב את מעשה הנערות כדי שיהיה לבן תענוג ומפואר אצלו.

(מגיד דבריו ליעקב, א)

במשל זה מנסה המגיד ממעזריטש להסביר כיצד יתכן מפגש בין הא-לוהי לאנושי, איך אדם נחות נפגש עם א-ל עליון. תשובתו לבעיה זאת היא ע"י הצמצום שמצמצם הקב"ה את עצמו. כך האדם יכול לפגוש את א-לוהים, ובכך הוא מקבל משמעות לקיומו.

אנסה להציג את הפרדוקס הנפשי אליו מכניסה אותנו התוכנה של הצמצום ע"פ המגיד. על מנת לעשות זאת, אשתמש בשפת המשל אותו מביא המגיד עצמו: ילד קטן, אין ביכולתו להבין את האמת המורכבת שמבין אביו. מה יעשה האב? יצמצם את עצמו. את הדברים הסבוכים הוא יגיד בפשטות מצומצמת לרמת הילד. האב יוותר על הבנותיו החדות למען בנו. בנקודה זו בה המחשבה של האב מצטמצמת לכדי הבנת הבן חל שינוי במחשבה עצמה, שינוי שלילי, גריעה באיכות. אפילו אם נאמר שהמחשבה המצומצמת קרובה למחשבה הגדולה, שהיא מעין גרסה פשטנית שלה, ההבדל בין המחשבה בגדלותה למחשבה

⁴¹ תפיסת עולם שרווחה במאות ה-17 וה-18, אולם מקורה קדום יותר. גולת הכותרת שלה הייתה- דת טבעית. התפיסה הזו התפתחה לכיוונים שונים, הכללים הבסיסיים של הדאיזם הם: אמונה רציונאלית בא-ל בניגוד לאמונה חווייתית או דוגמטית. ומתוך הגיון רציונאלי נגזר שהא-ל ברא את העולם שלם ולפיכך אין לו צורך להשגיח עליו.

בצמצומה לא נעלם. פרטים מתפספסים, צדדים רבים לא מתגלים, תפניות אפשריות אינן מתרחשות.

השאלה שעלולה לצוץ מתוך דברי המגיד היא- מה קורה כאשר הילד הקטן נעשה מודע לצמצום זה? כאשר הילד מגלה שישנו שינוי בין מה שהאב מדבר איתו לבין מה שהוא שח בינו לבין עצמו, או בינו לבין אמו? הגילוי המטלטל הזה לא הופך את הילד לבעל הבנה של מבוגר, אין הוא מביא את הילד למצב בוגר, בו שכלו מתפתח והוא מוכן לקבל את הדברים כמות שהם, כפי שאביו מבין אותם. הפערים בין יכולותיו השכליות של האב לזו של הבן נשמרות כפי שהיו במשל של המגיד. היחס בין היכולות לא משתנה גם אם נוסיף את המודעות של הילד לנחיתות שלו.

הדגשת העובדה שההבדל בין האב לבן ממשיך להתקיים, הכרחית בכדי לציין שאנו נשארים בתבנית המשל. השאלה שהעליתי, בעניין מודעות הילד, לא חורגת מכללי המשחק של היחסים בין א-לוהים לאדם שהציג המשל של המגיד. היא אפשרות בתוכם. למעשה, היא עצם אפשרות הצגת המשל עצמו; הרי הצגת ההבדל בין א-לוהים לאדם היא בדיוק המודעות אליו. תיאור היחסים בין א-לוהים לאדם כיחסים בין אב לבן שכיחים גם לפני המגיד. מרכז האפשרות השכלית של האדם כנחיתותו המרכזית היא הפואנטה. הצגה של הבנת האדם כהבנה מוטעית, או מוטעית חלקית ביחס לא-לוהים היא עיקר ענייננו כאן.

אם כן, מה באמת מתרחש לאחר הגילוי הזה בנפש הבן? תמימותו של הבן נסדקה, הוא מפקפק בדבריו של האב. האב יכול לבחור להגיד לבנו את המשפט הידוע: 'כשתגדל תבין'. ככל הנראה משפט כזה רק יגביר את האנטגוניזם אצל הבן. הוא יוכל לבחור בדרך יותר רגישה - להסביר לילד על המגרעות השכליות שלו, לפייס אותו בדברים, לומר לו- 'גם אבא היה פעם ילד'. למרות דבריו המפייסים של האב, ההשתוקקות של הילד לאמת הגבוהה הזו, שגילה על קיומה לא ידעך. יותר משמעותי הוא, שחוסר המוכנות של הילד להשלים עם מה שילמד אותו האב מכאן ואילך יהיה מושתת על בסיס החוויה הטראומטית של הגילוי.

גם אם במשל, יכול האב למצוא דרכי קסם להשקיט את הסקרנות של הילד, הרי שבנמשל, הצימאון לאמת שמפעפע בנפש האנושית, לא סביר שידעך. וכמו שהדגשתי, מעתה יבער בתוככי האדם חוסר מוכנות לקבל את הדעה החלקית

כפי שהוא מבין אותה, את האמת כפי שהוא מסוגל. סירוב האדם לקבל משהו שידוע לו שהוא מוטעה - חלקית לפחות - הוא בדמו.

יוצא, שבמידה ותהליך ההתבגרות הזה מתרחש בנפש האדם הרי שהמגיד השיג תוצאה הפוכה מזו שאליה כיוון. במקום לאשר את חסרונו של האנושי, הוא העמיד אותו ביחס נחות לאמת הא-לוהית, ובכך העמיד את ה"לד המתבגר" במצב נפשי בו הוא איננו מסתפק באנושי החלקי, הוא רוצה אמת א-לוהית וזו היא מעל ומעבר לפוטנציאל ההשגה שלו. "המתבגר" רוצה יותר ממה שהוא יכול.

ישנו פער בין הרצון של האדם לקבל דבר מוחלט, איזו אמת עליונה, לבין היכולת שלו שאיננה מסוגלת להכיל אותה. אם נדמה לעצמנו שקושי זה הוא שלב התפתחותי בלבד, אז כל מה שנצרך הוא הרחבת הכלים ומשם ניתן לסלול דרך לקבל את האמת העליונה. לענ"ד, ולאור הדיון הקודם, אין לראות את הדברים מזווית זו, במיוחד לא ביחס לתפילה אליה נחזור בהמשך. חוסר היכולת להבין משהו מוצק ומוחלט מושגת בבסיס הקיום. כמו כן גם הרצון להבין משהו מוצק ומוחלט מושגת באותה נקודה ראשונית. כך ע"פ אלבר קאמי:

אינני יודע אם לעולם הזה יש משמעות שמעבר לו. אבל אני יודע שמשמעות זו איננה מוכרת לי, וכי לפי שעה אין לי כל אפשרות להכירה. מה פירוש יש לגבי למשמעות שהיא מחוץ למצבי? הריני מסוגל להבין רק במונחים אנושיים. אני מבין את הדברים שאני נוגע בהם שהם מתנגדים לי. אך אני גם יודע, כי לא אוכל לגשר בין שתי ודאיות אלו, בין תאבוני למוחלט ולאחדות לבין חוסר האפשרות לצמצם את העולם הזה לעקרון אחד רציונאלי ומתקבל על הדעת. באיזו אמת אחרת אוכל להכיר בלי לשקר, בלי להפעיל תקווה שאיננה בי, ושאינן לה כל משמעות בגבולותיו של מצבי?⁴²

פער בין רצון ליכולת בתפילה

נחזור לדברי הבעש"ט. על פי המשל לתפילה שהביא, אין המתפלל מתעניין בצרכים האנושיים שלו, הוא מתאווה לעמוד מול א-לוהים חיים, לעמוד ממש. אך מול מה בדיוק הוא עומד? מתוך החוויה הקשה שתיארנו, הטראומה של חוסר היכולת, עומד האדם מול הבנה דלה, דמיון קלוש ביחס לא-לוהים כשלעצמו. והלא בזה הוא חפץ בכל מאודו! כשם שאין הוא מעוניין בצרכיו האנושיים, כך אין הוא מעוניין בגילויי מחשבה נמוכים שטוענים לכתר המלכות.

⁴² המיתוס של סזיפוס, עמ' 54.

גילויי מחשבה שהוא מכנה בשם מלכו של עולם. יכולתו המחשבתית היא כאין ואפס לעומת א-לוהים. הבנתו של הילד, אע"פ שזהו רצון אביו, לא מגיעה לקצה היכולת של הבנת אביו.

השאלה הזו העסיקה את עולם הפילוסופיה הדתית והיהודית, כמו גם את עולם הקבלה. ההתייחסות של אלו כמו של אלו דומה. ע"פ הקבלה⁴³ הפניה לא-לוהים היא דרך המידות שלו. הא-לוהות האחת מתגלה במידות שונות, וחלק מהמידות נמוכות יותר ביחס לאחרות. המידה שאליה מתייחס האדם בתפלתו היא נמוכה יחסית, ולפיכך יכולה להתגלות בהכרתו. גם תארי הא-ל של התפיסה הפילוסופית, אינם מתיימרים להגביל את א-לוהים לתוכם, אלא רק להיות כלי לפניה אל האינסוף.

אך שתי התפיסות הללו, לא מספקות את התביעה הפנימית למוחלט. ברגע שנעשינו מודעים לכך שאין אנו עומדים מול א-לוהים עצמו. הערך שבכל גילוי אחר במקומו מונח, אך מה בינו ולבין העמידה מול המוחלט? זהו רצון עמוק שלא בא על סיפוקו ע"י תרוץ לוגי, ראוי ככל שיהיה.

באיזו דרך פונים לא-לוהים?

עבורי אהבת א-לוהים היא, הן באופן ישיר והן באופן מנגד, מעל ומעבר לכל יחס שקיים בממשות... אני בהחלט יכול להמשיך ולחיות כפי שהנני, הריני שמח ושבע רצון בחלקי, אך השמחה שאני מכיר איננה החרווה שבאמונה, ובהשוואה אל זו האחרונה הריני בלתי מאושר. אינני מטריד את א-לוהים בסלותי הפעוטים, מקרה פרטי זה או אחר איננו מערער את מנוחתי, מבטי מופנה לאהבה (לא-לוהים), ואליה בלבד, ואת להבתה הבתולית אני נוצר טהורה וברה.⁴⁴

בחרתי בציטוט זה של קירקגור אע"פ שיכולתי לבחור רבים אחרים. ברצוני רק להביא את מילותיו בדבר הרצון לחיות מול א-לוהים ומולו לבדו. אולי היא אותה פניה תמימה לא-לוהים של בן המלך אצל הבעש"ט, ואולי זו של הילד בפיתוח משלו של המגיד. בנושא זה מתעמת איתו מרטין בובר ומותח עליו ביקורת.

⁴³ כמו במשל של ר"י גיקטיליה
⁴⁴ סרן קירקגור, חיל ורעדה עמ' 32.

‘כדי לבוא לידי אהבה’- אומר קירקגור על התפרשותו מעל רגינה אולסן⁴⁵ - ‘מצווה הייתי לסלק את המושא (של האהבה)’. כך טועה אדם בהבנת א-לוהים בדרך הנעלה ביותר. אין הבריאה גדרה בדרך לא-לוהים, היא הדרך עצמה. יחדיו נבראנו כדי שנהיה יחדיו. הברואים הועמדו בדרכי כדי שאני- עמיתם בבריאה- אמצע על ידיהם ויחד אתם את הדרך לא-לוהים... כך עלה ברצונו של א-לוהים, שנהיה באים אליו על ידי רגינה וכיוצא בזה, שהוא בראן, ולא על ידי התפרשות מעליהן. מסלקים אנו את המושא, שוב סילקנו סילוק גמור; ללא מושא, כשאינה מעלה את המושא אלא תוך דימויי השפע של רוח האדם, המכונה כאן בשם ‘א-לוהים’, אהבה זו מחבקת את הריקנות^{47 46}.

קירקגור רוצה את א-לוהים. לטענת בובר, הוא יישאר בידיים ריקות אם לא יפנה לא-לוהים דרך גילוייו. מבחינת בובר, א-לוהים מופיע בגילויי המציאות. הגילויים יכולים להפנות אותי אל מה שמעבר להם וממילא לבטל את עמידתם בפני עצמם, המועט מחזיק את המרובה. אלא שקירקגור לא רוצה מועט, הוא רוצה א-לוהים. לא את הגילוי הזה, ולא את ההפניה ההיא, א-ל-ו-ה-י-ם. במלוא הדרו. זה שאי אפשר לעמוד מולו, זה שאי אפשר לקבל אותו. קירקגור הוא הילד שלא רוצה לקבל את מה שהוא יכול, ורוצה רק את מה שהוא לא יכול. דינו המלנכולי ע"פ בובר- להישאר בידיים ריקות.

דבריו של בובר מציעים לנו יחס לא-לוהי דרך האנושי, ה"אתה". יש עומק לאין שיעור להצעה הזו, שמפותחת גם בפילוסופיה של עמנואל לוינס. אולם, גם אם אין לנו מוצא מדבריו של בובר, הביקורת שלו על הנטישה של קירקגור את המציאות יכולה לחדד את הנקודה אליה הגענו.

בשלב זה אנחנו בצומת. נתיב אחד הוא התפילה דרך הגילויים הנמוכים יותר של א-לוהים, הנתיב השני כרגע לא נראה כנתיב כלל. בובר, בדיונו על קירקגור, העמיד אותו כאפשרות שודאי נמנע ממנה. "אהבה זו מחבקת את הריקנות".

הריקנות שהיא אולי אפשרות בפני עצמה...

⁴⁵ אהבתו של קירקגור, ממנה נפרד אחרי לבטים רבים בטענה שמובאת לעיל.

⁴⁶ ההדגשה שלי.

⁴⁷ מרטין בובר, בסוד שיח, עמ' 171-170.

תפילה שאיננה מפללת לדבר

המצב אליו נקלענו הוא שמעתה כל תוכן שנעלה על דעתנו, יהיה בהכרח מיצוע של הא-לוהי. כך נקלענו למצב שהאפשרות היחידה להתייחס לא-לוהים המוחלט היא לנקות ממנו כל תוכן. ואלי זו אפשרות ממשית, לפנות לא-לוהים מבלי לומר את שמו, מבלי להעלות על דעתנו איזה דימוי, מבלי לבקש ממנו דבר, מבלי להביע מילים. "תפילה שאיננה מפללת לדבר" בלשונו של הרב שג"ר. תפילה ריקה מתוכן. התפילה הקבועה בלב שמוצאת לה בכל שעה איזה דבר להתפלל עליו. כל צרה, כל חוסר, כל מאורע הוא תירוץ לתפילה. ר' צדוק בהתייחסו לצרות כמעוררות תפילה מביא את דברי חז"ל ביבמות "מפני מה היו אמהות עקרות כו', מפני שהקב"ה מתאוה לתפלתם של צדיקים". העיקר הוא התפילה, התוכן הוא רק פונקציה שיש למלא.

ואולי ניתן לוותר על מילוי הפונקציה, ובכך לטהר את התפילה. המתפלל הטהור ביותר יהיה זה שמתפלל תפילה ריקה, ללא מושא כלל. מתפלל בכל לבבו ובכל מאורו תפילה חרישית, חסרת מבע. תשוקה למשהו לא מוגדר, משוחרר מכל כבל מחשבתי, אנושי. הוא לא מתייחס לשום גילוי וכך יכול להתייחס לגילוי האין.

אפשרות זו יש בה משהו מין הכפירה, שע"פ הרב קוק בשורשה היא כוח מטהר, וכמו שאמר הרב שג"ר "גם הכופר וגם המיסטיקן אומרים אותו דבר: אין. אלא שזה אומר אין מייאש, וזה אומר אין שממלא אותו בהשתוקקות". חוסר היכולת להתפלל לגילוי א-לוהי, יחד עם חוסר היכולת לבקש דבר שהוא מעבר ליכולותיו, הוא בעצמו אפשרות של תפילה. תפילה פנימית, עדינה, שהיא תפילה מוחלטת. תפילה זו ממלאת את האדם בשאיפה ובצימאון למה שאין בידו להביע. כך כותב הרב קוק:

התפילה נובעת מתוך הבינה העליונה, שמפני רוב שפעת אורה עומדת היא למעלה מכל קול נשמע. ובתוך המשאל הנפשי, באה מתוך הרגשה עמוקה בראשית יצירתה בעומק הנפש, באופן שהבירור העצמי עמוק הוא, אבל לא נתפתח עדיין להביע את ביטוייו, וברוך צינור ומעבר עוברת המחשבה, והחפץ התפילתי, מראשית הערך העליון, שלמעלה מההשמעות, אל עומק ההרגשה, שלא באה עדיין לידי אפשרות השמעות אזנים, ותהום אל תהום קורא. ואם יעזב רושם העומק, ויעלה אל ההשמעה הקולנית, יקח לו מקום ההתלמדות התורית, ולא מעמקי התפילה של שפכת הנפש. לזאת רק התפילה החשאית, קדושת הדממה, וההמיה הפנימית, בבירורה העמוק בתוכיות הנפש, היא, רק היא, יכולה לינק באורח מכון מהארתה העליונה של הבינה, האם המחוללת כל השכלה תורית, וכל אמת, תפארת ושלום רב.

(שמונה קבצים, קובץ ו', פסיקה רה')

הדממה, היא התפילה היחידה שיונקת ממקורה. התפילה שלא נתפתחה לביטוי, ששוכנת עדיין בעומק הנפש, מחוברת למקור העליון והנשגב ביותר אליו יכולה תפילה להגיע.

חיים או אמת?

כשהייתי צעיר האמנתי בכל לבי שאת אגם החולה חייבים ליבש. וכל הציפורים הצבעוניות ברחו ממש ועכשיו, אחר כמעט חצי מאה, שוב ממלאים אותו מים, כי היתה טעות. ואולי כל חיי אני חי בטעות. וא-לוהי ילדותי גם הוא טעות, והוא עדין נקרא א-לוהים. אבל הטעות השלמה עושה חיים שלמים, כמו אמונה שלמה. את המילים "טעות לעולם חוזר" הפכתי לזמר מרגיע, ומן המילים "כל האדם כוזב" עשיתי קצב מחול ביום ושיר ערש בלילה. אמן.⁴⁸

יבוש אגם החולה היה כוח מניע מבחינת יהודה עמיחי, כך הוא מתאר בשירו. הטעות שטעה הייתה חיים מלאים, וזה העיקר מבחינתו. לא משנה שמצד האמת אני טועה, כל עוד הטעות מאפשרת חיים שלמים, כל עוד האמת החלקית מניעה את האדם, אמשך להאמין בה. העיקר איננו האמת, העיקר הוא החיים. גם בשיר על אגם החולה וגם במשל האב והבן, האמת איננה המרכז, המרכז הוא החיים במלואם.

כאשר החיים במרכז התמונה אנו מוכנים לשקר לעצמנו מעט, לטעות באופן מודע, להתפשר. אך כאשר השאיפה לחיים מתחלפת בשאיפה לאמת, אין מקום להתעלם מהטעויות.

התפילה שאיננה מפללת לדבר, התפילה שבדממה, היא תפילתו של אדם שלא מתפשר על האמת, אולם התפילה הזו, היא אפשרות שברירית מאוד. באופן פרקטי היא כמעט חורגת מכלל אפשרות. כאשר התפילה היא דממה, חסרת מושאי-על, מדובר בעצם על רצון מופשט. אבל מהו רצון מופשט בחוויית החיים הפשוטה? האם הוא קיים בכלל? או שהוא לא יותר מאיזה בירבור תיאולוגי? לענ"ד, ישנה אפשרות ממשית אך חמקמקה של תפילה בדממה. סוג

⁴⁸ יהודה עמיחי, פתוח סגור פתוח.

של מדיטציה של הרצון. העבודה הפנימית הנדרשת בכדי להגיע אליה היא מתסכלת. סיטואציה דומה לפרדוקס הזה הוא מצבו האבסורדי של הלב המתגעגע למעין, אך לעולם לא יוכל ללכת אליו.

בנקודה זו, כאשר התפילה שבדממה נראית כאפשרות אי שם באופק, יש את מי שיחזיר אותנו לכאן ועכשיו, לחיים. החיים בהם האדם רוצה להתפלל, צריך להתפלל. גישה כזו תתפשר על תפילה גם אם היא איננה התפילה האמיתית והטהורה ביותר, אפשר גם להתפלל סתם, בפשטות. העיקר לענות על הצורך לתפילה.

ישנה אפשרות תפילה של חיים, וישנה אפשרות תפילה של אמת. כמו שמיטיבה להראות לנו דמותו של הרבי מקוצק, שני הדברים אינם עולים בקנה אחד. הם תמיד גורעים זה מזה. התפילה הפשוטה, דרך התארים, או זו המתפללת על החוסרים⁴⁹, מאפשרת חיים ומתפשרת על האמת. תפילת הדממה שואפת לאמת, ובדרך זו מתעלמת מהחיים.

הלב מבקש אמת, התפילה הדוממת היא ודאי אמיתית יותר. אך החיים לא תמיד נגררים אחרי האמת. הם מושכים לצד נגדי. הם דורשים שנתפלל תפילה אפשרית, תפילה ברמתנו, רמת האדם. אלא שאין בכך בכדי להקהות את הרצון לאמת, לתפילה טהורה עד כדי דממה. ואולי טוב שכך...

⁴⁹ התארים, האפשרות של פניה לא-לוהים ברמה פחותה, הוצבה לאורך המאמר כזהה לצרכים אנושיים אחרים.